

ЕТИМОЛОГІЧНИЙ КРИТЕРІЙ ЕКВІВАЛЕНТНОСТІ В ПРОЦЕСІ ХУДОЖНЬОГО ПЕРЕКЛАДУ

Б.В. Стасюк

У статті досліджується роль етимологічного критерію еквівалентності лексичних одиниць у процесі художнього перекладу і доводиться залежність коректності інтерпретації даних лексем від специфічного літературного і мовного контексту. У якості ілюстративного матеріалу залучено два різнопланові джерела: історичний роман американського прозаїка Гора Відала «Сотворіння світу» (*Creation*, 1981) та фантастичний роман стильового напрямку фентезі англійського письменника і філолога Рональда Толкіна «Володар перстенів» (*The Lord of the Rings*, 1954 – 1955) із їхніми українськими перекладами.

Із часу появи перекладознавства як філологічної дисципліни у першій половині ХХ ст. одним із його ключових завдань залишається встановлення теоретичного підґрунтя для визначення критеріїв еквівалентності перекладу. Одним із найцікавіших і найменш вивчених мірил адекватності трансляції повідомлення однією мовою засобами іншої є етимологічний критерій. Його застосування в галузі художнього перекладу – питання, що до сьогодні не одержало належної теоретичної оцінки та апробації на практиці.

Основним завданням нашої статті є показати доцільність використання саме етимологічного критерію для оцінки адекватності перекладу лексики на прикладі критичного аналізу українських інтерпретацій деяких творів красного письменства англійської мовно-культурної спільноти. **Актуальність** нашого дослідження формується вищезгаданою недостатністю залучення матеріалів етимологічних студій як у теоретичному перекладознавстві, навчальних програмах із теорії та практики перекладу, так і в науковому жанрі критики перекладів (який взагалі бідно представлений в академічній філології).

За **об'єкт** дослідження ми взяли лексичний матеріал із двох різнопланових джерел: історичного роману американського прозаїка та публіциста Гора Відала «Сотворіння світу» (*Creation*, 1981) та фантастичного роману стильового напрямку фентезі авторства англійського письменника і філолога Рональда Толкіна «Володар перстенів» (*The Lord of the Rings*, 1954 – 1955).

Предметом статті є вплив етимологічного критерію на переклад окремих лексичних одиниць, а також на оцінку його адекватності контексту і особливостей сприйняття мовцями-носіями мови-оригіналу та мови перекладу.

Однією з одиниць мови як системи, на рівні котрої ведеться переклад, є слово – базова складова синкретичного лексико-семантичного рівня [1, 29; 2, 100]. Зазвичай, походження слова становить цікавість лише в історико-етимологічних дослідженнях, лексикографії, порівняльному мовознавстві, проте в певному контексті безпосередня етимологія лексичної одиниці виявляється найнадійнішим критерієм адекватності її можливого перекладу. Розглянемо це твердження на прикладі двох текстів, приналежних як до американської, так і до власне англійської літературної традиції.

Роман «Сотворіння світу» написано від імені перса V ст. до н. е., що на старості літ задиктовує небожу, згодом відомому філософу Демокриту спогади про свої подорожі античною Ойкуменою (тобто гіпотетично користується давньогрецькою мовою). Подібна чітко окреслена установка із жорсткими хронологічними і мовними рамками накладає певні зобов'язання як на автора, так і на перекладача. Причому останній часто «потрапляє на слизке» через низку лексичних характеристик даного твору, оскільки зовні нейтральні українські лексеми, співзвучні з англійськими еквівалентами (але ніяк не «фальшиві друзі перекладача») виявляються неприйнятними для мови перекладу, в котрій мають іншу як дистрибуцію, так і етимологічну історію. Українською мовою роман був перекладений В. Й. Шовкуном у 1989 році. Нижче ми наводимо двомовні приклади, які засвідчують велику вагу застосування етимологічного критерію в художньому перекладі та його критичі.

Приклад 1: «*We travelled with four **companies** of cavalry and eight companies of foot soldiers*» [3, 144]. «Англо-український словник» дає наступні варіанти перекладу *company*: 1) товариство, компанія, 2) *ком.* компанія, [...], 3) *розм.* гості, 4) тупа, ансамбль, 5) рота, 6) екіпаж [4, I, 56]. З усіх варіантів єдино можливий – рота. «Словник української мови» подає тільки одне значення «роти» – «військовий підрозділ, що входить до складу батальйону» [5, I, 888]. Поняття роти народилося в часи найманих армій у Європі XV – XVI ст., і в українську мову саме слово проникло з німецької через посередництво польської, приблизно, у той же час [6, III, 507].

«Рота» в українській мові має значно меншу кількість дистрибуцій у порівнянні з *company* в англійській, а тому і виглядає «екзотичніше» в даному контексті, незважаючи на те, що англійський тлумачний словник теж в одному зі значень дає «a body of soldiers [...], the fifth part of battle group» [7, 401]. В українському перекладі маємо: «З нами було чотири **підрозділи** кавалерії і вісім – піхоти» [8, I, 47]. «Підрозділ» прийнятно, але чому було б не зужити конкретнішого «сотня», адже в роті – 100 – 120 осіб, так збереглася б указівка на кількість воїнів. Тим паче в українському перекладі наявна інша стилістична неточність, пов'язана з неврахуванням етимологічного критерію: «кавалерія» – марковане слово, відоме тільки з часів Петра I і Ф. Прокоповича [6, II, 152] (порівняй «інфантерія»), тому натомість краще було б скористатися нейтральним «кіннота».

Приклад 2: «*Suddenly the cordon of **police** broke and the pressure of the mob hurled us against the wooden stokade*» [3, 302]. «Police» – укр. 1) поліція, 2) підтримання спокою, 3) *військ. розм.* наряд [4, II, 140] – несе надто яскраві конотації сучасного суспільного ладу, неприйнятні для античного світу. Тим більше дивно виглядає український переклад: «*Несподівано **поліційний** ланцюжок урвався, і юрба відкинула нас до дерев'яного частоколу*» [8, 2, 99]. Формально перекладач не здійснив помилки, оскільки скористався наявним варіантами перекладу, але ж *police* може тлумачитися і як «organization resembling the police force of a community» [7, 1753]. Слово, на нашу думку, потребує описового перекладу, як-от: «Раптом юрба прорвалася через варту і притисла нас до дерев'яного частоколу».

Приклад 3: «*Then, of course, he [Buddha] is the sole creator of the **order***» [3, 309]. Багатозначне *order* уможливує чимало варіантів перекладу, зокрема словники пропонують більш-менш прийнятні 1) суспільний лад, 2) верства, 3) лицарський духовний орден, 4) організація (приватних осіб), 5) група духовних осіб, 6) сан тощо. У той же час англійські джерела дають наступне тлумачення: «a religious body typically of an aggregate of separate communities living under a distinctive rule, discipline or constitution» [7, 1587], – яке набагато ширше, що свідчить наступне: в англословному оточенні Г. Відал «грає за правилами», чого не скажеш про український переклад: «*До того ж, він творець **ордену***». Адже «орден» – це «чернечо-лицарська або чернеча католицька громада...» [5, V, 742], і переклад мав би бути знову описовим і нейтральним, як-от: «Звісно, і громаду він створив самотужки».

Приклад 4: «*From what I could gather, the notion of the Yellow Springs is very old; it seems to be a kind of eternal **limbo**, like Greek Hades*» [3, 494]. Спроби виправдати вживання автором *limbo* не вдалися: і словник [7, 1312], і Інформатори (такі асоціативні долі як «angel/devils», «hell») підтверджують серйозне «заземлення» поняття на католицизмі з ідеєю лімбу як переддвер'я пекла, в котрому перебувають невинні, але не просвітлені християнською благодаттю душі [9, I, 38]. Тим не менш, в українському перекладі маємо: «*Це щось на зразок **вічної оселі для мертвих**, як грецький Аїд*» [8, 3, 83], – хоча «лімб» і «вічна оселя мертвих» не одне й те саме (щоправда, тут помилився сам автор, по-перше, в доборі анахронічного християнського терміна, а по-друге, в його ототожненні з Аїдом).

Приклад 5: «*I never got to the end of my **anathema***» [3, 68]. Конфесійні конотації *anathema* сильні [4, I, 56; 7, 78], але для англословного читача, наближеного до римо-католицької церкви, це просто рідковживане слово грецького походження, яке

звучить із вуст грекомовного перса, що здається природним. Тим більше, в католицизмі є окремий термін *excommunication*, що має викликати в англо-саксів такі ж асоціації, що й «анафема» – в українців. Тому у перекладі читаємо: «Я не докінчив свого *закляття*» [8, 1, 22], – хоча знову-таки «закляття» і «прокляття» – різні речі (гр. *anathema* – «прокляття, відлучення» [6, I, 77]).

Розглянуті нами зразки неповноеквівалентної лексики – явища одиничні в романі Г. Відала (Лексичну неповноеквівалентність ми розуміємо за С. М. Верещагіним та В. Г. Костомаровим, які ним називали часткове накладання і часткове розходження фонів поняттєво еквівалентних слів [10, 59]). Набагато складнішим феноменом даного художнього твору є звертання автора до історії Стародавнього Китаю, зі станом ієрархією котрого перекладачу доводиться мати справу протягом третини книги. Справа в тому, що англійська історіографічна термінологія санкціонує використання таких термінів як «*duke*», «*baron*», «*earl*», «*marquis*», «*knight*» по відношенню до Стародавнього Сходу [11, V, 519]. Їхній буквальный переклад – саме так чинить В. Й. Шовкун – недоречно, оскільки ці лексичні поняття з'явилися у германських і романських (неслов'янських) народів Європи за часів імперії Карла Великого (IX ст.) і в свідомості українського читача назавжди прив'язані до західноєвропейського життєвого простору. Щодо Китаю, то вітчизняній історіографії завжди вистачало термінів «цар» і «князь», настільки давно засвоєних українською мовою, що вони вже сприймаються як корінна лексика. За китайськими джерелами можна знайти такі терміни як *гун*, *хоу*, *бо*, *цзи*, *нань*, *ши* [12]. Мало того, що відповідність англійських термінів китайським можна встановити лише з допомогою історика-синалога, вживання саме останніх буде «самодіяльністю» з боку перекладача. Схоже на те, що без консультації фахового знавця історії Китаю, фахового перекладу зробити неможливо.

Отже, розглянуті нами зразки неповноеквівалентної лексики з допомогою етимологічного критерію можна поділити на кілька груп: 1) *police, order, anathema* – «чистий» приклад неповноеквівалентності: при наявності співзвучних слів українською мовою вони мають ширшу (*police, order*) або зміщену (*anathema*) дистрибуцію і, відповідно, частково розбіжні з українськими семантичними долями;

2) *comrany* – перехідний тип: тут семантичні долі, в принципі, еквівалентні семантичним долям українського відповідника, але давність і ступінь засвоєння слова англійською мовою потенційно сприяє розширенню його дистрибутивних можливостей.

3) *duke, baron, earl, marquis, knight* – цікавий зразок еквівалентної лексики, що (за винятком *knight*) по суті функціонує як безеквівалентна, будучи приналежною до іншої історіографічної традиції з притаманним тільки їй переосмисленням семантичного навантаження.

(Слово *limbo* ми схильні вважати за мовно-концептуальну помилку автора, безвідносно до поняття неповноеквівалентності – *humanum ergare est!*).

Контекст іншого твору, який ми пропонуємо до розгляду – роману «Володар перстенів», – висуває до перекладача вимоги абсолютно іншого плану: його автор, Дж. Р. Р. Толкін, фаховий філолог-медієвіст і лексикограф, закодував у своєму творі велику кількість мовних і літературних алюзій (натяків) англословного і, власне, англійського, регіону, відтворити які він вважав за обов'язок своїх перекладачів [13]. На прикладі українських перекладів А. В. Немірової (2003) і О. Фешовець (2004 – 2005) ми спробуємо проілюструвати яскраві фрагменти даного тексту, тлумаченню і перекладу котрих найкраще сприяє етимологічний критерій. (Ми не беремо до уваги хронологічно перший український переклад цього роману авторства О. М. Мокровольського (2002), оскільки він скорочений.)

Приклад 1. У романі «Володар перстенів» велику вагу має концепт *doom* [14, 233], і зокрема він фігурує у топонімі Mount Doom: «*Smoke rises once more from Orodruin that we call Mount Doom*» [15, II, 39]. Осць як цей фрагмент передано в українських перекладах: «Вершина Ородруїну – Згубної гори, як ми її зовемо, – знов

оповита димом» [16, I, 258], «Дим знову куриться з Ородруїну, який ми називасмо **Фатум-горою**» [17, I, 262]. Суто технологічно перекладачі праві, оскільки сукупність лексичних значень doom включає запропоновані ними варіанти: «1) доля, фатум; 2) загибель, фатальний кінець; 3) статут, декрет; 4) *юр.* обвинувальний висновок; 5) *рел.* страшний суд» [4, I, 316]. Проте у порадах перекладачам сам Дж. Р. Р. Толкін особливо наголошував на етимології слова, первинним значенням котрого був судовий присуд із яскраво вираженою релігійною конотацією на християнське поняття Domsday – «День Страшного суду» [13]. Жоден український варіант подібну конотацію не зберігає. (З-поміж російських перекладів авторський натяк опосередковано зберігся лиш у перекладах М. Каменкович, В. Карріка та О. А. Грузберга, які запропонували варіант Гора Судьби [18], де «судьба» етимологічно перегукується із словом «суд» [6, III, 794]). Відтак, керуючись саме етимологічним критерієм, ми б радили використовувати варіант Судна гора або Гора Судьби, еквівалентні авторському задуму. Більше того, у романі фігурує *Crack of Doom* – печера у Mount Doom, етимологія котрого не тільки прив'язана до назви гори, а має конкретне літературне походження: «Макбет» В. Шекспіра, дія 4, сцена 1, – де це словосполучення означає саме удари грому, «трубний глас» під час Страшного суду. Щоправда українською подібну двозначність передати складно, а тому у перекладах маємо Згубну Щілину [16, I, 73] і Провалля Фатуму [17, I, 71].

Приклад 2. У художньому всесвіті Дж. Р. Р. Толкіна діє раса *Dwarves*, образ котрої напряму запозичено з германо-скандинавської міфології [9, I, 624]. Практично всі українські та російські перекладачі передають його як «гноми» (за винятком З. А. Бобир, яка віддала перевагу «карликам» [18]). Також у «Володарі перстенів» фігурує назва гном'ячого королівства *Dwarrowdelf*, яка етимологічно пов'язана зі словом *Dwarves*, представляючи архаїчний варіант останнього [13]. Українські і російські переклади втрачають тонкий стилістичний прийом автора: «Гномські Копальні» [16, I, 301], «Гномівська Рудня» [17, I, 303], «Гномьї Копи/Рудники» [18]. Тим часом вітчизняний історико-літературний контекст пропонує і альтернативні варіанти. По-перше, точне найменування персонажів германо-скандинавської міфології, яким відповідають *Dwarves*, – це *цверги* (д.-ісл. *dvergr*); по-друге українсько-російській літературній традиції відоме слово *карли*, котре є архаїчним варіантом лексеми карлик [6, II, 200] і має відповідну стилістичну маркованість. Отже, *Dwarrowdelf* гіпотетично можна передати як «Копальні/Рудні цвергів/карлів». На заперечення, пов'язані з а) немилозвучністю слова цверги і б) відсутністю прямого етимологічного зв'язку між словами «гноми» і «карли», ви вважаємо за потрібне відповісти наступним чином: а) *Dwarrowdelf* згадується в романі лиш двічі [15, II, 89, 132], а тому фактор милозвучності не є вирішальним, і б) етимологічна «гра», запропонована Дж. Р. Р. Толкіном розрахована на значний рівень філологічної підготовки, маючи який, його читач здатний самостійно вибудувати ланцюжок «гноми – карлики – карли». (У романі «Володар перстенів» наявний ще один аналогічний казус: історико-етимологічний взаємозв'язок лексем *Trolls* і *Ettenmoors/Ettendales*, – але оскільки всі перекладачі «розв'язали» його подібно до описаного випадку, то ми на ньому зупинятися не будемо.)

Приклад 3. Етимологічний критерій за особливих обставин може зарадити вибору між абсолютно рівнозначними (із синхронної точки зору) варіантами значення. Так, толкінівська назва *Mirkwood* (від *murk* – «темрява, морок») одержала наступні переклади: Чорнолісся [16] і Морок-ліс [17] та російські: Лихо-/Темно-/Чернолесьє, Сумеречье, Лес Мрака [18]. Згідно етимологічного критерію, найвдалішими слід вважати останні (Морок-ліс і Лес Мрака), оскільки *Mirkwood* за толкінівським наміром слугує калькою д.-ісл. *myrkvidr*, «Темного лісу», який фігурує в «Еддах» і зазвичай не перекладається – Мюрквід. «*Mirkwood* не моя вигадка, а дуже стародавня назва, обтяжена легендарними асоціаціями» [14, 12]. Вибір на користь кореня «*морок*» дозволяє нехай і натягнуто, але зберегти принаймні фонетичну подібність із

епічним топонімом *Мюрквід*. (Етимологічні словники згадують про спорідненість цих слів, проте лише через опосередкування слова «моргати» [6, П, 417].)

Таким чином виходячи із наведених нами прикладів, взятих із двох різнопланових творів, можна зробити висновок про велику роль, яку здатен відігравати етимологічний критерій як у виборі найбільш адекватного авторському задумові та антуражу самого художнього твору еквівалента, так і в критичному розборі вже здійснених перекладів. Слід одразу зауважити, що етимологічний критерій не варто абсолютизувати, оскільки його застосування часто обмежене специфічним літературним і мовним контекстом, крім того його можливості обмежені і здатні приводити до неоднозначних висновків. Проте його велика пізнавальна цінність і потенціал у вирішенні численних перекладацьких проблем, пов'язаних із вибором адекватного лексичного відповідника та подальшому стилістичному шліфуванні тексту перекладу доводить необхідність подальшого залучення етимологічних студій у практичну діяльність перекладача художньої літератури.

SUMMARY

The article deals with the role of the etymological criterion for the achieving lexical unit equivalence in the process of belles-lettres translation. The dependence of the correct lexeme interpretation on the specific literary and lingual context is proved. Two distinct sources are concerned: Creation (1981), the historical novel by American prose writer Gore Vidal, and The Lord of the Rings (1954 – 1955), the fantasy novel by English writer and scholar J. R. R. Tolkien, and their Ukrainian translations.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Білоус О. М. Теорія перекладу (курс лекцій): Навчальний посібник – Кіровоград, РВЦ КДПУ ім. В. Винниченка, 2002. – 116 с.
2. Сучасна українська літературна мова: Підручник / А. П. Грищенко, Л. І. Мацько, М. Я. Плющ та ін.; За ред. А. П. Грищенка. – 2-ге вид., перероб. і допов. – К.: Вища школа, 1997. – 493 с.
3. Vidal, Gore. Creation. – London, 1986.
4. Англо-український словник: У 2 т. / Склав М. І. Балла. – К.: Освіта, 1996. – Т. 1 – 2.
5. Словник української мови / В 11 т. – К.: Наукова думка, 1970 – 1980.
6. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка: В 4-х тт. /Пер. с нем. и доп. О. Н. Трубачева. – 2-е изд., стереотип. – М.: Прогресс, 1987. – Т. 1–4.
7. Webster's Third New International Dictionary of the English Language Unabridged: In 3 vol. – Chicago, London, Toronto, Geneva, Sydney, Tokyo, Manila: Encyclopaedia Britannica Inc., 1976. – Vol. 1 – 3.
8. Відал Г. Сотворіння світу//Всесвіт. – 1989. – №№ 1 – 3.
9. Мифы народов мира. Энциклопедия: В 2-х тт./Гл. ред. С. А. Токарев. – М.: НИ «Большая российская энциклопедия», 2000. – Т. 1 – 2.
10. Верещагин Е. М., Костомаров В. Г. Язык и культура в преподавании русского языка как иностранного. Методическое руководство. – 3-е изд., перераб. и доп. – М.: Русский язык, 1983. – 269 с.
11. Encyclopaedia Britannica: In 23 vol. – Chicago, London, Toronto, Geneva: Encyclopaedia Britannica Inc., 1962. – Vol. 5. – P. 519.
12. История Китая с древнейших времен и до наших дней. – М.: Главная редакция восточной литературы, 1974. – 534 с.
13. Tolkien J. R. R. Guide to the Names in The Lord of the Rings, 1975. – <http://www.kulichki.com/tolkien/cabinet/guide/guide.shtml>.
14. Hammond, Wayne G., Scull, Christina. The Lord of the Rings. A Reader's Companion. – London: HarperCollins Publishers, 2005. – 894 p.
15. Tolkien J. R. R. The Lord of the Rings: In 7 vol. – London: HarperCollins Publishers Ltd., 2001. – Vol. 1 – 7.
16. Толкін Дж. Р. Р. Володар перснів. Трилогія: В 3-х кн./Пер з англ. А. В. Немірової. – Харків: Фоліо, 2003. – Кн. 1 – 3.
17. Толкін Дж. Р. Р. Володар Перстенів. У 3-х част./Перекл. з англ. Олена Фешовець. – Львів: Астролябія, 2004. – Част. 1 – 3.
18. Словарь русских переводов имен и названий из «Властелина колец» Толкина/Подгот. Д. Туганбаевым, Н. Семёновой, 2006. – (Электронный словарь, совместимый с программным обеспечением АВВУУ Lingvo).